

.....

Erős Ferenc

Vázlat az analitikus szociálpszichológiáról

I. rész

A pszichoanalízis, sok minden egyéb mellett, óriási hatást gyakorolt a huszadik század társadalomtudományi gondolkodására is. Ez az általános megállapítás természetesen finomításra szorul, hiszen Freud hatása igen sokféle módon érvényesült, közvetlenül vagy közvetítéteken át, explicit vagy implicit formában, igazoló vagy cáfoló szándékkal. A pszichoanalitikus szemléletmód olykor általános kiindulópontként és keretként szolgált egyes társadalomkutatók számára, olykor viszont csak egy-egy freudi fogalom vagy magyarázó elv kölcsönvételéről, más kontextusba helyezéséről volt szó. A pszichoanalízisnek az egyes társadalomtudományi diszciplínákra gyakorolt hatását érdemes külön-külön, területenként vizsgálni, mivel ez a hatás egészen másképp nyilvánul meg az antropológiában, mint például a történettudományban. A hatás persze nem csupán egy oldalú – a pszichoanalízis bizonyos modern fejleményei elképzelhetetlenek volnának a társadalomtudományok eredményeinek integrálása nélkül. Jelen tanulmányban természetesen nem vállalkozhatom arra, hogy a pszichoanalízis és a társadalomtudományok kölcsönhatását vagy kölcsönös recepcióját részletesen megvizsgáljam. Céloom csupán az, hogy jelezzem a pszichoanalízis és a szociálpszichológia érintkezési pontjait, s ezen belül bemutassam a *pszichoanalitikus szociálpszichológiának* nevezett problématerületet, felhíva a figyelmet néhány jellegzetes témára és összefüggésre. A tanulmány első részében az analitikus szociálpszichológia klasszikus és modern problémáit vázolom fel, a „posztmodern” irányzatok kérdésével a dolgozat következő részében foglalkozom.

I. Pszichoanalízis és szociálpszichológia

A szociálpszichológia egyike azon társadalomtudományi diszciplínáknak, amelyeknek magától értetődő a pszichoanalízissel való kapcsolata. Legalábbis magától értetődőnek látszik, hiszen mindkét terület része a legtágabb értelemben vett pszichológiai tudománynak. Mint közismert, Freud és nyomában számos követője foglalkozott olyan társadalomlélektani kérdésekkel, amelyek a szociálpszichológia mint szakdiszciplína számára is megkerülhetetlenek. Valójában azonban a pszichoanalitikus örökség nem tartozik szervesen hozzá a szociálpszichológia törzsanyagához. Ha a ma használatos sztenderd kézikönyveket és tankönyveket szemügyre vesszük, igen kevés utalást találunk bennük Freud műveire.¹ E kevés utalás nagy része is inkább kritikai hozzáállást tükröz. Az újabb szociálpszichológia Freud-képe szerint, ha egyáltalán rendelkezik ilyennel, a pszichoanalízis megalapítója termékeny és izgalmas, de spekulatív és pretudományos fogalmakkal operáló gondolkodó, aki ösztönelvű, alapvetően biológiai szemléletmódja következtében éppenséggel a szociálpszichológiai megközelítés ellenpólusát képezi. Ez alól leghíresebb társadalomlélektani műve, *A tömeglélektan és én-analízis* sem kivétel, noha vannak, akik elismerik, hogy Freud e könyvében olyan intuitív felismerésekre jutott, amelyek nagy jelentőségűek, legalábbis potenciálisan, a szociálpszichológia szempontjából.² Mindebben természetesen nincs semmi meglepő, hiszen történetileg, tudományfilozófiai és tudományelméleti háttérét tekintve a modern szociálpszichológia fejlődése más úton haladt, mint a pszichoanalízisé. Míg az előbbinél a pozitívista módszertan, az induktív elmélet- és modellalkotás, illetve az empirikus-kísérleti igazolhatóság kritériuma vált dominánssá, az utóbbi elsősorban a klinikai, de a klinikán kívül nehezen verifikálható tapasztalatra, ugyanakkor egy kvázi-filozófiai jellegű metapszichológiai fogalomrendszerre épült. A szociálpszichológus és a pszichoanalitikus gyökeres eltérő „nyelvet” használ: olykor még az azonos fogalmaknak is igen különböző jelentése lehet a kétféle diszkurzusban.

Az eltérő diszkurzusok mögött azonban közös problémák húzódnak meg. Ezek egyike a *szubjektummal* kapcsolatos. A szociálpszichológia mint tudomány története voltaképpen nem egyéb, mint folytonos törekvés arra, hogy megszabaduljon bizonyos *kollektivistikus* (és egyben *naturalisztikus*) előfeltevésektől. A klasszikus néplélektan és tömeglélektan, amely a tizenkilencedik század végén és a huszadik század elején élte virágkorát, a *kollektív alany* fogalmával operált, s egyben azt is feltételezte, hogy a kollektív megnyilvánulások mögött végső soron *biológiai hajtóerők* működnek: a McDougall-féle „nyájöszton”, a „tömeglélek” hipnotikus befolyásolhatósága vagy a „struggle for life”, ahogyan az a „fajok harcának” szociáldarwinista teóriáiban megjelenik. A modern szociálpszichológia éppen azáltal született meg, hogy a kollektív alany helyét átvette az individuális szubjektum, amely egy tagolt szociális mátrix részeként interakcióba lép környezetével. A húszas és harmincas évek szociálpszichológiája – többek között Vigotszkij, Mead, Lewin és mások munkássága – végérvényesen elszakította e diszciplínát a korábbi kollektivistikus előfeltevésektől, nép- és tömegpszichológiai alapzatától. Az egyének szociális viselkedésének és attitűdjeinek tanulmányozása azzal a további következménnyel járt, hogy e viselkedések és attitűdök hajtóerőit többé nem a biológiai organizmus adottságaiban keresték, hanem a motiváció sajátosan szociális természetét kutatták, feltárva azokat a szükségleteket, amelyek a társas világ megismeréséhez, a benne való eligazodáshoz és érvényesüléshez kapcsolódnak.

A pszichoanalízisnek ilyenfajta „elszakadásra” nem volt szüksége, mivel eleve az egyéni szubjektum pszichológiájaként jött létre. Mint individuálpszichológia, eredetét és intencióit tekintve el-lenpólusát alkotja bármilyen „kollektív pszichológiának”. Ugyanakkor mint élettörténetileg orientált pszichológia kezdettől fogva tekintettel volt azokra a társas feltételekre, amelyek között az egyén élettörténete kibontakozik. Freud éppen a *Tömeglélektan és én-analízis* bevezető mondataiban szö-

gezi le teljes egyértelműséggel, hogy „az egyén lelki életében folyamatosan jelen van a másik ember mint példakép, mint tárgy, mint segítő vagy ellenfél, az individuálpszichológia tehát eleve, a szónak ebben a kiterjesztett, de teljesen jogos értelmében egyszersmind szociálpszichológia is.” (Freud, 1995a.) Az individuális és a társas nézőpont végső azonossága más helyeken egyfajta radikális pszichologizmusként fogalmazódik meg Freudnál. „A szociológia..., mely az embereknek a társadalomban való magatartását tárgyalja, nem lehet más, mint alkalmazott lélektan, s szigorúan véve csak két tudomány létezik, tiszta és alkalmazott lélektan, valamint természettudomány” – írja 1932-ben, *A lélekelemzés legújabb eredményei* című művében (Freud, 1943, 212–213. old). Ez a kijelentés tökéletes összhangban van Ferenczi Sándor húsz évvel korábban kifejtett álláspontjával: „Egy magasabb, általános szempontból nézve tehát úgy a társadalmi, mint a jogtudomány alkalmazott lélektan.” (Ferenczi, 1982, 158. old.)

E radikális pszichologizmus, amely, másfelől, radikális „szociologizmusnak” is felfogható, arra készítette Freudot, hogy egyre táguló és mélyülő körökben tanulmányozza „a szociális mátrixot” vagy más szóval a legtágabb értelemben vett kultúrát, amelyben az egyén vágyai és frusztrációi tükröződnek, s amely egyszersmind keretét és feltételét, sőt forrását, kiinduló- és viszonyítási pontjait képezi az individuum fejlődésének és regressziójának, boldogságának és traumáinak. A *Totem és tabu* ennek a táguló érdeklődésnek az első nagy produktuma. Ebben a művében fejleszti ki azt a sajátos módszert, amelyet azután más társadalomlélektani és kultúraelméleti műveiben, így a *Tömegpszichológiában* is alkalmazott. E módszer lényege, hogy a kortárs szakirodalom (a *Totem és tabu* esetén a korabeli „néplélektan” és néprajztudomány, illetve kultúrantropológia) leírásait és megfigyeléseit veti össze a pszichoanalízis elméleti modelljeivel és gyakorlati tapasztalataival. Az analógiák és hasonlóságok, amelyek például az úgynevezett „primitív népek” mágikus szertartásai és a kényszerneurotikusok cselekedetei között állnak fenn, Freud számára elemi erejű felfedezésként hatottak. Am a következtetések, amelyeket e felfedezésekből levont, hipotetikusak, óvatosak, tán kissé körülményeskedőek és olykor ellentmondóak is. Azt a nagy kérdést, hogy az egyén pszichikumába miként kerülnek be a kollektív múlt eseményei és traumái, Freud nem tudja, s talán nem is akarja igazán megválaszolni. A *Totem és tabu* egyik passzusa szerint „a tabu ósrégi tilalom, amelyet a primitív emberek valamely nemzedékére egyszer kívülről kényszerítettek reá, azaz valószínűleg a korábbi generáció véste beléjük erőszakosan. E tilalmak az olyan tevékenységekre irányultak, amelyekre erős hajlandóság élt bennük. A tilalmak nemzedékről nemzedékre fennmaradtak, talán csupán hagyomány útján, melyet a szülők és a társadalom tekintélye őrzött. Az is lehet azonban, hogy a későbbi generációkban már 'szervültek', részei lettek az öröklött lelki anyagnak.” (Freud, 1995b, old.) Freud, ha csak egy megengedő mondat erejéig is, elcsábulni látszik annak a feltételezésnek, hogy létezik valamiféle kollektív szubjektum, amely minden egyes egyénben „öröklött lelki anyagként” újraéled, s amely valamiképpen behatárolja az egyéni életsorsot. Ebben az összefüggésben figyelemre méltó, hogy a pszichoanalízis mintegy fölfedezi magának a kollektív alanyt – Freud tömegpszichológiája javarészt Le Bonnak *A tömegek lélektana* című művére (1913) épül, noha sajátos módon, s nem minden ambivalencia nélkül átértelmezve azt. A Freud művének címében szereplő egyik szóösszetétel – *Massenpsychologie*, tömegpszichológia – azt sugallja, hogy a „tömegnek” mint olyannak sajátos pszichikuma van; míg a másik szóösszetétel – *Ich-analyse*, én-analízis – arra utal, hogy a tömeget csakis az énből kiindulva érthetjük meg.

A pszichoanalízist valójában csak egy ugrás választja el a különféle kollektivistikus mitológiáktól. Jól példázza ezt a Freudból kiinduló, majd tőle elszakadó C. G. Jung életműve.³ A freudi pszichoanalízis középpontjában azonban – a kollektivistikus kísértések ellenére – mindvégig az individuális szubjektum maradt, annak minden törekenységével, heteronómiájával, „rossz közérzetével” együtt: a pszichoanalitikus terápia végcélja az egyén autonómiájának, önismeretének és öntudatá-

nak helyreállítása vagy megerősítése. Freud nagy társadalomlélektani és kultúraelméleti munkái tulajdonképpen azt a kérdést járják körül, hogy mi az, ami összetartja a társadalmat, miért hajlandók az emberek ösztönkésztéseik és végső soron szabadságuk jelentős részéről lemondani a társadalom javára, s milyen következményekkel járnak ezek a lemondások az egyénre, illetve magára a társadalomra nézve. Freud – és nem utolsósorban korai írásaiban Ferenczi Sándor – arra a következtetésre jutott, hogy a társadalom a szükségesnél több kényszert alkalmaz tagjainak fékentartására, nyers ösztöneinek korlátozására. Ily módon éri el az emberek betagozódását, alattvalói státusba rögzülését, a földi és égi hatalmaknak való engedelmességet. A kényszer belsővé tételének következménye az egyéni neurózis, amely valamiféle „kollektív neurózissá” összeszövődve a külső kényszereknek újabb és újabb formáit, intézményeit hozza létre.⁴ A kollektív alany – a patológiusan torzult kollektív alany – gondolata újra és újra felbukkan a pszichoanalízisben. Freud azonban – a racionalizmus és a felvilágosodás elkötelezett híveként – sohasem mondott le arról az elgondolásról, hogy a kollektív jelenségek és megnyilvánulások mögött végső soron mindig emberek közötti viszonyok, interszubjektív viszonyok vannak, nem pedig eleve adott, tovább nem elemezhető – megszentelt vagy elkerülhetetlen – adottságok. A kollektívum, az emberiség közös múltja, a minden ember lelki életében meglévő és a neurózis egyik forrásaként megjelölt „archaikus örökség” éppen az az „irracionalis Más”, amellyel szemben meg kell erősíteni a ráció hatalmát és az én erejét. A szociálpszichológia ebben az értelemben nem szólhat másról, mint azokról a viszonyokról, amelyek között az én szabadságharcát vívja autonómiájáért a külső, kulturális és társadalmi elnyomásban, valamint a belső elfojtásban reprezentált heteronóm erővel szemben.

II. A frankfurti iskola és az analitikus szociálpszichológia

Az analitikus szociálpszichológia mint sajátos problématerület első megfogalmazásai közvetlenül kapcsolódnak Freud tömeglélektani és kultúraelméleti munkáihoz. A harmincas évek freudomarxista törekvéseinek képviselői (elsősorban Wilhelm Reich), illetve a pszichoanalízist integráló frankfurti iskola gondolkodói az analitikus szociálpszichológiában nagyszabású szintézislehetőséget láttak, annak lehetőségét, hogy a freudi kultúra- és egyénfelfogást szociológiai dimenzióval, a marxizmus társadalomelméletét pedig a szubjektum elméletével lássák el.⁵

Az analitikus szociálpszichológia programját Erich Fromm hirdette meg 1932-ben „Az analitikus szociálpszichológia feladata és módszere” című tanulmányában (Fromm, 1932), valamint egyéb, a harmincas évek első felében született írásaiban. A Fromm-féle analitikus szociálpszichológia tulajdonképpen a „hiányzó láncszem” problémájára kereste a választ: ebben a felfogásban a pszichoanalízis lenne az a tudomány, amely megmagyarázná, hogy az „emberek fejében” lévő ideológia miért nem tükrözi adekvátan a gazdasági-társadalmi szféra objektív állapotát, vagy, másképpen, miért a faszizmus s miért nem a proletárforradalom diadalmaskodik Németországban. A pszichoanalízis feltárta az emberi jellem fejlődésének alapjait; s így Fromm szerint lehetővé válik annak megvilágítása is, hogy adott viszonyok miként kondicionálják – a család közvetítésével – azt a torz karakterstruktúrát, amelynek lényege a tekintélynek való feltétlen engedelmesség és a kisebbségi, alárendelt helyzetben lévő csoportokra kivetített agresszív indulattömeg. Az analitikus szociálpszichológia feladata Fromm szerint az, hogy „a közös, társadalmilag releváns, pszichikus attitűdöket – és különösképpen ezek tudattalan gyökereit – abból kiindulva vizsgálja, hogy milyen hatást gyakorolnak a gazdasági feltételek a libidinális törekvésekre.” Fromm analitikus szociálpszichológiájának jelentősége – történeti visszapillantásban – nem annyira gondolatainak eredetiségében van, hanem inkább abban, hogy neki sikerült elsőként az empirikus társadalomkutatás nyelvén

„operacionalizálni” azokat a kérdéseket, amelyeket Reich, illetve a frankfurtiak (Horkheimer, Adorno, Marcuse és mások) vetettek fel azzal kapcsolatban, hogy a társadalmi uralom miként vezet az emberi szubjektum deformációjához. Eszerint a deformált szubjektum – „a tekintélyelvű személyiség” – alkotja a faszizmus pszichológiai nyersanyagát, s Fromm empirikus vizsgálatai vagy inkább vizsgálattöredékei, éppen arra irányultak, hogy „a Harmadik Birodalom előestéjén” kimutassa e deformációk, karaktertorzulások meglétét jól körülhatárolt társadalmi csoportok, a német munkások és alkalmazottak tömegeiben.⁶

Fromm empirikus vizsgálatait folytatta – más feltételek között – Adorno. Az ő szellemi irányítása alatt valósult meg a negyvenes évek Amerikájának legjelentősebb szociálpszichológiai projektuma, a tekintélyelvű személyiség alapvonásait feltáró kutatás. (Adorno és mások, 1950, magyarul részletek: 1980). Adorno volt az, akinek sikerült a Fromm által elkezdett, de félbemaradt, és módszertanilag nem eléggé megalapozott operacionalizálási folyamatot véghezvinnie, s így módon az analitikus szociálpszichológiát a „mainstream” szociálpszichológiához csatlakoztatnia. Adornónak műve mindmáig a legszélesebb és legismertebb átjárás a pszichoanalízis és a szociálpszichológia között, a mű azóta is az alapművek között tartatik számon, noha befogadásában mindvégig döntő szerepe volt a kritikai elsajátításnak, az eredeti vizsgálati eredmények megcáfolására, a módszertani és elméleti apparátus módosítására irányuló törekvéseknek.⁷

Adornónak ugyan az a dicsőség jutott, mint Kurt Lewinnek, Fritz Heidernek és több más, Németországból származó pszichológusnak: a modern amerikai szociálpszichológia alapító atyjái közé került. Természetesen nem Adorno volt az egyetlen, aki a Freud-hatást közvetítette az amerikai szociálpszichológia felé. A harmincas és negyvenes évek amerikai szociálpszichológiájában a Freud-hatás sokkal erőteljesebben volt jelen, mint a későbbiekben. Így például J. F. Brown mára szinte teljesen a feledés homályába merült könyve, a *Psychology and the Social Order* (1936) eredeti és figyelemre méltó módon ötvözi a pszichoanalízist és Kurt Lewin mezőelméletét – egy határozott baloldali elkötelezettségű, a makrotársadalmi folyamatokra is tekintettel lévő szociálpszichológiai elmélet keretében. De ugyanebből a korszakból megemlíthetjük a J. Dollard és N. E. Miller nevéhez fűződő „frusztráció – agresszió” hipotézist (Dollard és mások, 1939), amely számos szociálpszichológiai vizsgálat kiindulópontjává szolgált. A negyvenes (és részben ötvenes) évek előítélet-vizsgálatai Adornóéktól is függetlenül a projekció pszichoanalízisből merített fogalmára építettek, és bizonyos értelemben eme projekció-fogalom gyenge visszhangját fedezhetjük fel a kognitív szociálpszichológia attribúciós elméleteiben is. Érdemes megjegyezni, hogy a *Handbook of Social Psychology* című, eredetileg 1954-ben megjelent tekintélyes kézikönyv 1968-as kiadásában még olvasható Calvin S. Hall és Gardner Lindzey átfogó tanulmánya (Hall és Lindzey, 1968) a freudi pszichológia és a társadalomtudományok kapcsolatáról, a későbbi kiadásokból azonban ez az írás már kimaradt. Hall és Lindzey a Freud-hatás fokozatos elhalványulásának okait abban látják, hogy az amerikai szociálpszichológusok már a húszas évek óta elvetik az ösztön fogalmát; Freud pesszimizmusa éles ellentétben áll a szociálpszichológusok többsége által hirdetett környezetelvésséggel és a társadalom „megjavíthatóságába” vetett hitükkel; végül, az amerikai egyetemeken a pszichoanalízis, ha egyáltalán szerepel az oktatási programokban, a „pszichopatológia” rubrikába kerül, s így módon a szociálpszichológus-képzésben jóformán nem jut szerephez. Érdekes és tanulságos, hogy a Freud-hatás sokkal erőteljesebben érvényesült az amerikai szociológiában – Talcott Parsons, Robert K. Merton, C. Wright Mills, David Riesman és mások munkásságában. Ez valószínűleg azzal függ össze, hogy a második világháború utáni, de különösen a hatvanas évektől dominánssá váló szociálpszichológiai „mini-elméletek”, amelyek laboratóriumi kísérletek eredményeinek empirikus általánosításain alapulnak, jóval kevésbé érzékenyek a tágabb társadalmi és kulturális kontextus iránt, mint a pszichoanalízis, amely ezáltal evidens kiindulópontokkal szolgálhat az individuali-

tás szociológiai elméletéhez. Az e kontextus iránti érzéketlenséggel magyarázható az is, hogy java-
részt ugyancsak visszhangtalanok maradtak az amerikai szociálpszichológiában Fromm és Marcuse
filozófiai ihletésű társadalomlélektani művei, így például a *Menekülés a szabadság elől* (Fromm,
1993) vagy az *Erosz és civilizáció és az Egydimenziós ember* (Marcuse, 1973, 1964). A Magyarorszá-
gon is jól ismert Erik H. Erikson identitáselméleti és pszichohistóriai (Erikson, 1990) művei – bár
olykor a szociálpszichológiáig is eljutott a hatásuk – inkább a fejlődéslelektan és a szociológia te-
rületén váltottak ki nagyobb fokú érdeklődést.

Adorno és az általa inspirált kutatás tulajdonképpen annak köszönhető szociálpszichológiai
karrierjét, hogy hatalmas erejű „védekezési mechanizmusokat” indított be, s ezek a védekezé-
sek a mű elméleti és módszertani előfeltevéseit éppúgy érintették, mint politikai és ideológiai
szemléletét. Igazán megcáfolni azonban sohasem sikerült a tekintélyelvű személyiség elméletét,
s az elmélet riasztó aktualitásai újabb és újabb ösztönzéseket adtak a folytatódó kutatásra.
Így válhatott az autoriter személyiség elmélete és kutatómódszertana a második világháború
utáni társadalomtudomány egyik legtermékenyebb és legellentmondásosabb projektumává. Iga-
zat kell azonban adnunk Franz Samelonnak, aki szerint „az autoriter karakter története valószí-
nűleg többet mond a teoretikusokról és a kutatókról magukról, mint kutatásuk tárgyáról.”
(Samelson, 1993.) Ehhez hozzátehetjük azt is, hogy az autoriter karakter elmélete, ahogyan ez
a szociálpszichológiai tankönyvekben és kézikönyvekben megjelenik, keveset árul el arról a hát-
térrel, nevezetesen a freudomarxista és frankfurtiánus előfeltevésekről, amelyben *A tekintélyel-
vű személyiség* koncepciója gyökerezik. Ez a koncepció szorosan kapcsolódik Horkheimer és
Adorno fundamentális művéhez, *A felvilágosodás dialektikájához* (1990), amely átfogó kritikáját
adja a „modernitás projektumának”, bemutatva, hogy a felvilágosodás miként fordul át saját
ellentétébe, az instrumentális ész uralmába. A tekintélyelvű személyiség bizonyos értelemben
A felvilágosodás dialektikájának folytatása, amennyiben Horkheimer és Adorno szerint az empi-
rikus módszerek – az instrumentális ész eszközei – nem magáról a „valóságról” adnak képet,
hanem mintegy saját magukat leplezik le, s egyúttal leleplezik azt a társadalmi valóságot is, amely
kitermelte őket, s amelyben egyáltalán funkcionálni képesek. Ez az érteleme Horkheimer és
Adorno híres kijelentésének: „Az empirikus módszerek sokat kárhoztatott embertelensége még
mindig humánusabb, mint az embertelenség humanizálása.” (Horkheimer és Adorno, 1973)
A felvilágosodás dialektikájából kiindulva minden bizonnyal jobban megértjük azokat az intenci-
ókat, amelyek Adornókat vezérelték a nagyszabású felmérés elkészítésekor – s talán jobban
megértjük a kutatás recepciójának különös történetét is. Nem véletlen, hogy a „mainstream”
szociálpszichológia, noha sokat köszönhetett neki, nem tudott mit kezdeni vele, mivel ellenállt
a „domesztikálásnak” –, de ugyanígy nem tudtak mit kezdeni vele azok az Amerikába került
freudomarxisták és egykori frankfurtiánusok (így a későbbi Erich Fromm, valamint Herbert
Marcuse) sem, akik – mindegyikük a maga módján – egy radikális utópiában látták a felvilágo-
sodás antinómiáinak megszüntethetőségét.⁸ A radikális utópiától pedig mi sem állt távolabb, mint
az empirikus módszerek alkalmazása.

III. Habermas, Mitscherlich, Lorenzer

A frankfurti iskola szociálpszichológiai öröksége azonban nem korlátozódik *A tekintélyelvű szemé-
lyiségre*. A frankfurti iskola második nemzedéke legnagyobb hatású gondolkodójának, Jürgen
Habermasnak a filozófiai munkássága ugyancsak releváns lehet az analitikus szociálpszichológia
szempontjából.⁹ Habermas pszichoanalízis-értelmezése, sok minden egyéb mellett, polémia

a freudomarxizmussal és az ebből kialakuló tekintélyelvűség-elmélettel – de magával *A felvilágoso-
dás dialektikájával* is. A kommunikatív cselekvés elmélete s az a különbségtétel, amelyet Habermas
tesz az instrumentális és a kommunikatív ész között, lehetővé teszi, hogy az emberi viszonyok nem-
elembertelenedett, kölcsönös, interszubjektív, nyilvános és torzításmentes aspektusaira tegye
a hangsúlyt, s ily módon mintegy megalapozza a modern demokrácia kommunikatív-pszichológiai
elméletét.

Habermas társadalomelméletének szociálpszichológiai implikációt a kommunikációval és ezen
belül a dialógussal kapcsolatos teoretikus és empirikus kutatások dolgozták fel. Ugyanakkor
Habermas vállalkozásának bizonyos társadalomlélektani vonatkozásai szorosan kapcsolódnak
a második világháború utáni Németország politikai és társadalmi realitásaihoz, így többek között
a náci múlthoz való viszony problémájához. A náci múlthoz való viszony és a múlt feldolgozásá-
nak problémája volt az egyik nagy kérdése azoknak a gondolkodóknak, akik a háború után Német-
országban végbemenő társadalomlélektani folyamatokra reflektáltak – és a probléma bizonyos ér-
telemben máig is fontos maradt, lásd a „Historikerstreit”-et, a nácizmussal foglalkozó történészek
és filozófusok – Habermas, Hans Mommsen, Ernst Nolte és mások – vitáját¹⁰).

A náci múlthoz való viszony feldolgozásában kitüntetett szerepe volt Németország nyugati felé-
ben azon pszichoanalitikusoknak, akik a freudi elméletből kiinduló társadalomlélektant hívták se-
gítségül a német történelem megértéséhez. Ez a pszichoanalitikus szociálpszichológia többek kö-
zött a kollektív elfojtás, a kollektív emlékezés és a kollektív önismeret problémájára reflektál,
s a német nép felelősségének, a múlttal való szembenézés lehetőségének és szükségességének
a kérdését vizsgálja. Az, hogy ez a kérdés Nyugat-Németországban már az ötvenes években beke-
rült a köztudatba, elsősorban a pszichoanalízis háború utáni nemzedéke két kiemelkedő képvise-
lőjének, Alexander Mitscherlichnek és Margarete Mitscherlich-Nielsennek volt köszönhető. Mind-
kettőjüknek oroszlánrésze volt a németországi pszichoanalitikus mozgalom második világháború
utáni újjászervezésében és arculatának meghatározásában. Mitscherlich nevéhez fűződik a frank-
furti Sigmund Freud Intézet megalapítása (az intézetnek hosszú időn át igazgatója is volt), s ő
alapította a *Psyche* című folyóiratot, az analitikus szociálpszichológiának és a pszichoanalízis tár-
sadalomtudományi alkalmazásának máig legrangosabb európai fórumát.

A Mitscherlich házaspár együtt és külön-külön is könyvek és cikkek hosszú sorában foglalko-
zott a fasiszta múlt kollektív elfojtásának következményeivel, rámutatva arra, hogy a háború
utáni (Nyugat-)Németország olyan hirtelen vetette bele magát az újjáépítésbe, oly hirtelen kezd-
te élvezni a „gazdasági csoda” gyümölcseit, hogy „nem volt ideje” meggyászolni az áldozatokat –
sem saját áldozatait, sem pedig azokat, akik a németek cselekedeteinek következtében pusztul-
tak el. Leghíresebb és legnagyobb hatású könyvük éppen a *Die Unfähigkeit zu trauern* (1967),
amelynek a címe is – „A gyászra való képtelenség” – szállóigévé vált. Alexander Mitscherlich egy
másik híres társadalomlélektani műve az „apa nélküli társadalomról” szól (1963), s ebben –
a klasszikus freudi tömegpszichológia témáját folytatva – a „gazdasági csoda” fogyasztói társa-
dalmának kiürült kapcsolatrendszerét, szeretet- és empátiahiányát, elidegenedett emberi viszo-
nyait vizsgálja – összefüggésbe hozva mindezeket a tüneteket az elfojtással, a felejtéssel,
a „gyászra való képtelenség” társadalmi patológiájával. Mitscherlichék megközelítése a maga
idejében mind elméleti, mind történelmi és politikai szempontból számos újdonságot és fontos
megállapítást tartalmazott. Az elméleti újdonság elsősorban abban állt, hogy míg korábban az
analitikus szociálpszichológia elsősorban Freud libidó- és karakterelméletét igyekezett felhasz-
nálni (lásd Reich és Fromm), addig Mitscherlichék Freud gyász- és melankólia-elméletére tá-
maszkodnak, illetve a pszichoanalitikus énpeszichológia fogalmi apparátusát alkalmazzák
társadalomlélektani megközelítésükben. Az elméleti újításnál azonban talán fontosabb a törté-

nelmi és politikai mondanivaló. Ennek a középpontjában az a jelenség áll, amelyet „Entwirklichung”-nak, vagyis „derealizálásnak”, „valótlanításnak”, a „valóságtól való megfosztásnak” nevezhetünk. Arról van szó Mitscherlichék szerint, hogy az egyik fő kollektív lelki működés arra irányul, hogy mindaz a szörnyűség, ami a második világháborúban történt, valószínűtlenné, távolivá, valótlanná, énidegenné váljék. Ha viszont „nem történt semmi”, „csak” egy háborús vereség, amelyben Németország ugyanolyan hadviselő fél volt, mint a többi állam, és semmivel sem terheli több felelősség, mint a szövetségeseket, akkor nincs is mit gyászolni az elesett katonákon kívül. De minthogy a büntudat valahol mégiscsak jelen van, ez megakadályozza a gyászt, az emlékezést, a szembenézést, a kollektív trauma feldolgozását, az igazi jóvátételt, a német történelem sötét erőinek igazi legyőzését, az emberi kapcsolatok új alapokra helyezését. Ebből fakad a melankólia, az én kiüresedése, a szeretet visszavonása és „a szeretet német formáinak”, a nárcisztikus önszeretetnek-öngyűlöletnek és a nagy eszményekhez való rajongó, de a mélyben ugyancsak ambivalens viszony az újratemetése. Mitscherlichék a német társadalom gyászra és szembenézésre való képtelenségével magyarázták a hatvanas években a maga pompájában kivirágzó nyugatnémet ipari és fogyasztói társadalom visszasságait – a morál relativizálódását, az előítéletes és intoleráns magatartásformák (politikai szélsőségek, terrorizmus stb.) újbóli megjelenését, a politikai passzivitást és apátiát, az autoritáshoz való ambivalens viszony természetét, amely szerintük egyenes összefüggésben áll a serdülőkori identitásproblémákkal, az apai tekintély meggyengülésével, a szülők náci múltjához való viszony feldolgozatlanásával. A „gyászra való képtelenség” aktualitását pedig csak aláhúzza napjaink történelme: a német egyesülési folyamat, amely az eufóriából a kiábrándulásba átsapva ugyancsak azt mutatja, hogy a múlt feldolgozásában még mindig óriási hiányok vannak, és ehhez kapcsolódik a Németország keleti felében csaknem hatvan évig fennálló totalitárius diktatúra következményeivel való szembenézés képtelensége is.¹¹

A németországi analitikus szociálpszichológiában más megközelítést képvisel Alfred Lorenzer, aki a pszichoanalízis elméleti rekonstrukciójának igényével lép fel. Lorenzer a modern német pszichoanalízis egyik vezető teoretikusa, aki a frankfurti egyetem *szociológiai* – és nem pszichoanalitikai vagy pszichológiai – intézetének professzora volt. Fő érdeklődési területét képezte a szocializációelmélet, a cselekvés, a nyelv és az interakció problémája a pszichoanalízis szemszögéből. Lorenzer a pszichoanalízis fő kategóriáját, az elfojtást „nyelvpusztulás-ként” (*Spracherstörung*) értelmezi. Ez azt jelenti, hogy az elfojtás nyelvileg is exkommunikálja a vágyat, s ezáltal a vágy kiiktatódik az aktuális cselekvésből. A terápia célja a „vágy-alakzat” és a „nyelvi alakzat” egységének helyreállítása, az élettervek tudatosítása, az elpusztított, szétfeszített nyelv rekonstrukciója. A „nyelvpusztulással”, a nyelvileg közvetített szocializáció elméletével és általában a pszichoanalízis metateoretikus problémáival foglalkozó könyvei, tanulmányai révén (Lorenzer, 1970, 1972, 1974) képet nyerhetünk a lorenzeri kérdésfelvetésről, amelynek lényege az, hogyan lehet a tudattalan kialakulását egy szociokulturális fejlődési folyamat részeként elgondolni oly módon, hogy a „testiség”, a rendszer biológiai alapja ne kerüljön feladásra. Másképpen fogalmazva, Lorenzer a „homo cultura” és a „homo natura” ellentétét kívánja áthidalni. A pszichoanalitikus megismerés tárgyának nyelv- és cselekvéselméleti megközelítését egyoldalúnak tartja, s az interpretatív, hermeneutikai szempontot kiterjeszti azokra a „tudattalan élettervekre” is, amelyek a „testiesből” – a pszichoanalízis tárgyának idegrendszeri, biológiai alapjaiból, illetve az anya és a gyermek közötti testi interakciókból – származnak. Lorenzer hangsúlyozza, hogy ezek a tudattalan élettervek genetikusan nincsenek alávetve a nyelvileg közvetített, tudatos életterveknek. Lorenzer „kétpólusú” elmélete a pszichoanalízis (nyelv)szociológiává oldása ellen lép fel, s ily módon Habermasszal folytat polémiát. A lorenzeri megközelítés alapfogalmai és alapvető fogalmai (a pszichoanalízis mélyhermeneutikaként való értelmezése, a szocializáció és az énidentitás elmélet-

nek interakcionista szempontú kidolgozása, a nyelvi és kommunikációs kompetencia fogalma stb.) ugyanakkor mind Habermastól származnak. A Habermasszal folytatott vita voltaképpen nem Habermas cáfolatára, hanem kiegészítésére irányul; a „testies” hermeneutikájával Lorenzer a pszichoanalízis egységét kívánja helyreállítani – sok szempontból azokra a felismerésekre támaszkodva, amelyekre a húszas években a magyarországi pszichoanalízis úttörője, Ferenczi Sándor jutott a korai anya-gyermek kapcsolat jelentőségével kapcsolatban.

A modern német pszichoanalízis elméleti mozgásterének kijelölésében mindenesetre alapvető fontossága van mind Habermasnak, mind Lorenzernek, mind pedig a ketjük között folyó látens vagy nyílt polémiának. Habermas és Lorenzer egyaránt a frankfurti iskola örököse, s a nevükkel fémjelzett megközelítések bizonyos értelemben a klasszikus analitikus szociálpszichológiai törekvések folytatásának tekinthetők. A habermasi, illetve lorenzeri „mélyhermeneutikai pszichoanalízis” megőrizte kritikai alapvonásait, hiszen mindkettőnek célja egy kritikai-emancipatórikus társadalomtudomány megteremtése.

A Lorenzer-tanítványok nagy súlyt fektettek a pszichoanalízis konkrét társadalomtudományi alkalmazásaira. Az egyik ilyen alkalmazási lehetőség a különféle „nyelvjátékokban” rejtekező tudattalan rétegek elemzése révén csoportok és közösségek interakciós praxisát tárja fel, s ily módon a mindennapi tudat folyamatait a maguk elevevényében ragadja meg. Az analitikus szociálpszichológia Lorenzer-iskolája természetesen elveti a terapeuta vagy kutató „semlegességét”, „kivülállását”, a pszichoanalízis naiv pszichologizmusát. Úgy vélik, hogy a páciens vagy alany társadalmi helyzete, helyzetének ellentmondásai alapvetően meghatározzák tüneteinek jelentését is, és e társadalmi kontextus figyelembevétele nélkül igazi analitikus értelmező munka sem lehetséges. A társadalomkritika tehát nem utólagos reflexió eredménye, hanem már magában az értelmezési folyamatban is benne foglaltatik. Ez a szemlélet hatja át a zürichi pszichoanalitikus, Paul Parin politikailag is igencsak elkötelezett munkásságát (Parin, 1978, Parin és Matthey, 1986), s egy politikailag aktív, radikális szociológiának a pszichoanalitikus indíttatású szubjektumelmélettel való összekapcsolása jellemzi a néhány esztendeje fiatalon elhunyt Klaus Hornnak, a frankfurti Freudintézet egyik vezető teoretikusának hetvenes évekbeli fellépését is. (Horn, 1972)

A társadalomkritikai indíttatású analitikus szociálpszichológia a hatvanas és hetvenes években mind patológiai, mind társadalmi oldalról sorra vette azokat a tüneteket és szindrómákat, amelyek a nyugatnémet és általában a nyugati társadalmakra s a bennük élő individuumokra jellemzőnek látszottak: az emberi kapcsolatok kiürülését és elgépiesedését, a szubjektum deformálódását a fogyasztásban, a gyermeces függőséget, az infantilizációt, a politikai apátiát stb. (Lásd erről részletesen: Lust, 1990.)

A modern analitikus szociálpszichológia – bár örököse a freudomarxista és frankfurtianus előzményeknek – messzire eltávolodott a klasszikus kérdésfelvetésektől és módszerektől. A pszichoanalízisben a harmincas évek óta hatalmas változások mentek végbe: az én elméletének különféle modern kidolgozásai, nem utolsósorban pedig a tárgykapcsolat-elmélet megjelenése új perspektívákat nyitott a szociális jelenségek tanulmányozásához.¹² A nyelv problémájának előtérbe kerülése pedig (Habermasnál, Lorenzernél, nem utolsósorban pedig Lacannál) hidat képezhet a szociálpszichológia felé, amelyben a „nyelvjáték” wittgensteiniánus fogalma ugyancsak kitüntetett szerephez jutott. A pszichoanalízis és a szociálpszichológia közötti átjárások napjainkban egyre szélesebbé válnak: ebben döntő szerepe van az *identitás* és a *narratívum* fogalmának, amely mindkét területen egyre vonzóbb alternatívákat kínál a hagyományos megközelítésekkel szemben. Mindez már a „posztmodern” jelenségéhez kapcsolódik, amely a pszichoanalízist és a szociálpszichológiát egyaránt mélyen érinti, új perspektívákat nyit, és egyben mindkettőt új típusú védekezésekre szorítja. Mindez azonban már e tanulmány második részének tárgya.

Jegyzetek

- 1 Lásd például a legújabb – magyarul is megjelent – “európai tankönyvet”: Hewstone és mások (szerk.), 1995.
- 2 A Csoportlélektan c. kötet első, 1969-es kiadása ennek az elismerésnek jegyében még tartalmazott egy részletet Freud Tömegpszichológiájából (Pataki [szerk.], 1969). A későbbi kiadásból ez a szöveg már kimaradt. A freudi tömegpszichológia és a modern szociálpszichológia viszonyáról. Lásd Moscovici, 1985, van Ginneken 1989.
- 3 Jung kollektivistá, “Volkisch” elfeltevéséről (lásd Noll, 1994.)
- 4 Ferenczi társadalomlélektani elképzeléseiről (lásd részletesen Erős, 1990.)
- 5 A Freudmarxista kísérleteknek, illetve a frankfurti iskola pszichoanalízis-recepciójának elemzéseit lásd Erős, 1986. Jay, 1973, Wiggerhaus 1988.)
- 6 A Fromm által végzett empirikus kutatás (Fromm, 1980) éstételését lásd Erős 1986, Erős 1993.)
- 7 A tekintélyelvű személyiséggel kapcsolatos vitákról és a mű recepciójának történetéről. (Lásd Erős, 1986, Stone és mások [szerk.], 1993.)
- 8 A felvilágosodás dialektikájának és más franfurtiánus törekvéseknek (Marcuse, Habermas) viszonyáról. (Lásd Whitebook, 1995.)
- 9 Habermas munkásságának eme vonatkozásairól lásd Whitebook, 1995. Habermas Freud-értelmezését (lásd Erkenntnis und Interesse című könyvének magyarul megjelent fejezetében (Habermas, 1993).
- 10 A történeiszvita teljes dokumentációját (lásd Augstein és mások, 1988.)
- 11 Az NDK-korszak társadalomlélektani elemzéséről (lásd: Bötter és mások, 1992.).
- 12 Lásd erről például Kernberg (1995) tanulmányát, amely a freudi tömegpszichológiát a modern pszichoanalízis fejleményeinek szemszögéből értelmezi újra.

Irodalom

- Adorno, Th. W. és mások (1950): *The authoritarian personality*, New York, Harper.
- Adorno, Th. W. és mások (1980): Típusok és tünetegyüttesek. Ford.: Erős Ferenc, in: Csepeli György (szerk.): *Előütelek és csoportközi viszonyok*, Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Augstein, Rudolf és mások (1988): „*Historikerstreit*”, München, Piper.
- Böttcher, Hans Richard és mások (1992): Feltorlódott érzelmek a fal mögött, *Thalassa* (3), 1: 87–96.
- Brown, J. F. (1936): *Psychology and the Social Order*, New York, McGraw-Hill.
- Dollard, J. és mások (1939): *Frustration and Aggression*, New Haven, Yale University Press.
- Erikson, Erik H. (1990) *A fiatal Luther és más írások*, Ford.: Erős Ferenc és Pető Katalin. Budapest, Gondolat.
- Erős Ferenc (1986): *Pszichoanalízis, freudizmus, freudomarxizmus*, Budapest, Gondolat.
- Erős Ferenc (1990): A budapesti iskola hozzájárulása az analitikus szociálpszichológiához, *Thalassa* (1), 1, 13–19.
- Erős Ferenc (1993): Utószó Erich Fromm *Menekülés a szabadság elől* című könyvéhez, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Ferenczi Sándor (1982): A pszichoanalízisről és annak jogi és társadalmi jelentőségéről, in: *Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében*. Válogatás Ferenczi Sándor tanulmányaiból. Összeállította Linczényi Adorján, Budapest, Magvető. 41–49.
- Freud, Sigmund (1943): *A lélekelemzés legújabb eredményei*. Ford.: Lengyel József, Debrecen, Ampelos könyvek. (Újabb kiadása: Nyíregyháza, Könyvjelező, 1993.)
- Freud, Sigmund (1995a): *Tömeglélektan és én-analízis*, Ford.: Szalai István. in: Sigmund Freud: *Tömegpszichológia és más társadalomlélektani írások*, Budapest: Cserépfalvi.
- Freud, Sigmund (1995b): *Totem és tabu*. Ford.: Pártos Zoltán, in: Sigmund Freud: *Tömegpszichológia és más társadalomlélektani írások*, Budapest, Cserépfalvi.
- Fromm, Erich (1932): Über Methode und Aufgabe einer analytischen Sozialpsychologie, *Zeitschrift für Sozialforschung*, I, 28–54.
- Fromm, Erich (1980): *Arbeiter und Angestellte am Vorabend des Dritten Reiches*, Stuttgart.
- Fromm, Erich (1993): *Menekülés a szabadság elől*, Ford.: Bíró Dávid, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Ginneken, Jaap van (1989): *Crowds: Psychology and Politics*, Amsterdam, Amsterdam University.
- Habermas, Jürgen (1993): A metapszichológia szcientista önfélreértése. Ford.: Szummer Csaba, in: Szummer Csaba és Erős Ferenc (szerk.): *Filozófusok Freudról*, Budapest, Cserépfalvi 91–106.